

Марина Вороніна
Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди
voroninam@i.ua

«КОНТРАКТ ПРАЦЮЮЧОЇ МАТЕРІ»: МІФ ЧИ РЕАЛЬНІСТЬ В УСРР 1920–1930-х рр.

В історіографії хронологічні межі «контракту працюючої матері» визначаються в діапазоні 1930–1980-х років. Утім, 1920-ті роки в силу економічної розрухи і паралельно становлення радянської влади об'єктивно вимагали від жінки відповідати патріархальним традиціям: вести домашнє господарство в умовах постійної нестачі продуктів, переключувати і ремонтувати одяг тощо, оскільки звичний економічний устрій був украй розбалансований. При цьому хвилі трудової мобілізації вчителів, осіб з медичною освітою, гендерний розподіл завдань на всіх рівнях партійних об'єднань – усе це відбувалося найчастіше попри бажання людей.

І навпаки, під час «Великого перелому», всупереч формальній затребуваності в робочій силі в результаті колективізації та індустріалізації, в другій половині 1930-х років започатковуються рухи дружин командирів виробництва, військових командирів, стахановців. Більшість із них були домогосподарками і нерідко використовували працю прислуги (малограмотних сільських дівчат), незважаючи на дуже тісні житлові умови. Працевлаштування, як і в дореволюційні часи, поширювалося передусім на категорію жінок «доки заміж не виїшла».

«Нормативність» офіційних візуальних джерел 1920-х років щодо маскулінізації «нової радянської жінки» так і не зробила брюки повсякденним жіночим одягом (як виняток – Паша Ангеліна), що є додатковим доказом суттєвого збереження гендерного розподілу професій. Ставлення до жінок у маскулінних галузях було як до тимчасового або екстремального явища – як з боку самих жінок, так і з боку оточення. Тому навіть будівельниць, трактористок часто можна побачити в спідницях.

Ключові слова: жінка, дружина, гендер, війна, материнство.

Жіноче питання в СРСР уже давно має не лише об'ємну історіографію, а й сталий понятійний апарат, утім, це не означає, що окреме визначення буде актуальним для всього періоду його існування. Фактично певний статус радянської жінки міг з'явитися ще під час становлення радянської влади (коли державна політика підмінялася локальною спорадичною ініціативою знизу), а потім зникнути й через десятиліття повернутися. На сучасному етапі є сенс деталізувати періодизацію, використовуючи насамперед регіональні архівні матеріали, які більш об'єктивно презентують статистичні дані, ніж різноманітні статистичні збірники виключно державних видань, що мали підтверджувати переможні досягнення СРСР у створенні «нової жінки».

Поняття «контракт працюючої матері» є складником теорії «гендерно-го контракту». Вперше особлива державна політика щодо працюючих матерів з'явилася саме в СРСР, бо індустріалізація потребувала кардинального збільшення робочої сили навіть у суто маскулітних галузях важкої промисловості. В історичних дослідженнях хронологічні межі «контракту працюючої матері» визначаються в діапазоні 1930–1980-х рр.¹, але деякі дослідниці визначають їх з 1920-х рр., маючи на увазі, що «...з цілого ряду ідеологічних, політичних, економічних причин стала складатися практика проведення особливої державної політики щодо жінок, які масово вийшли на ринок праці під впливом вимог мобілізаційної економіки».² Втім, на українських землях радянська влада була надто нестійка, окрім того, більшість населення й так проживала на селі, а продуктова криза змусила значну частину городян хоча б тимчасово виїхати з міст, де було більше шансів експериментувати з «воєнним комунізмом». У 1920-ті рр. через економічну розруху саме життя об'єктивно вимагало від жінки, з одного боку, працювати, а з іншого – відповідати патріархальним традиціям: вести домашнє господарство в умовах постійної нестачі продуктів, переключувати і ремонтувати одяг тощо. Чим довше затримувалася радянська влада в конкретному регіоні, тим більше руйнувалися ринкові механізми матеріального забезпечення населення. До попередніх жертв Першої світової війни додалися нові – від визвольних змагань, громадянської війни, інтервенції. І навіть якщо годувальника чоловічої статі оминули смерть чи каліцтво, то кожна нова влада приносила свою шалену хвилю мобілізації. Втім, зайняті були далеко не всі працездатні члени родини, тому було з ким залишити дітей (без огляду на стать).

Зрештою, якщо жінка мала потрібну професію, то тут у будь-якої влади не було жодних гендерних забобнів, і сімейний статус теж не стримував під час

¹ Темкина А. А., Роткирх А. «Советские гендерные контракты и их трансформация в современной России. Социологические Исследования», *СоцИс*, № 11(2002): 4–15.

² Воронина Марина. «Айвазова С.Г. Русские в лабиринте равноправия: Очерки по литературной теории и истории. Документальные материалы. – М., 1998. 408 с.», *Гендерные исследования*, № 7–8 (1–2/2002): 366–372.

хвиль трудової мобілізації вчителів і насамперед осіб з медичною освітою. Ще з початком Першої світової війни навіть уряд Російської імперії нарешті припинив дискримінацію жінок-лікарок, визнавши й дорівнявши до чоловічих всі їхні дипломи. Тому в автобіографії Христини Петрівни Гордєєвої (1881–1948) ми бачимо: «3 часів початку світової війни рік служила ординатором лазарету Товариства Взаємного Кредиту при першій клініці Харківського Університету, потім біля року в санітарному потягу № 177 ВЗС, потім в передовому санітарному загоні імені Воронезького земства...»³. А перед цим вона, як і декілька поколінь підданих Російської імперії жіночої статі, починаючи з 1860-х рр. шукала можливості стати лікаркою, бо, незважаючи на брак медиків, уряд за гендерною ознакою не визнавав дипломи європейських університетів і всіляко гальмував розвиток жіночої медичної освіти в країні, всупереч шаленому попиту, залишаючи лише шпаринку в статусі «сестри милосердя». Тому Х. П. Гордєєва, як і більшість жінок, здійснювала заповзяті спроби реалізуватися як лікарка в дотичних спеціальностях: курси проф. Лєсгафта «виховательок і керівниць фізичного виховання» в Санкт-Петербурзі, з 1904 р. – сестра милосердя (близько року) під час російсько-японської війни, потім – рік у Лебединській земській лікарні, поки медичний факультет Харківського університету не відкрив (лише на два роки) двері для жінок, переведення до Москви на приватні Вищі жіночі медичні курси. І всі випускниці були твердо переконані, як і В.Г. Запорожець-Смирнова, що «... безумовно займу посаду сестри милосердя, до кінця днів своїх буду існувати...»⁴. Війна дійсно відкрила «вікно можливостей» для всіх жінок, незважаючи на їхній сімейний статус, а революція це певною мірою законсервувала.

Менше за все бажання дотримуватися гендерного контракту («мати-домогосподарка – батько-годувальник») було в більшовиків та їхніх союзників. Приміром, Раїса Мойсєєвна Азарх (1897–1971) зі Щербинівки (Катеринославська губернія, сучасна Донеччина) навчалася на Вищих жіночих медичних курсах у Харкові, брала участь у Жовтневому перевороті 1917 р. у Москві: «...була старшою лікаркою Калитниковського біженського селища» як організаторка санітарних загонів з додатковою функцією розвідки, причому на останніх місяцях вагітності, напередодні розійшлася з чоловіком через політичні вподобання, але після пологів увесь час з дитиною була няня.⁵ Наступного року вступила до ВКП(б) і стала членкинею ВЦВК, а також керівницею санітарного управління Українського фронту (4 січня – 15 червня 1919 р.). Прикметно, що під час перебування на всіх цих посадах їй було трохи більш ніж 20 років.

Р. М. Азарх організовувала військову санітарну справу в першій столиці та інших регіонах, ця структура виконувала і громадські, і військові функції. Вона

³ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ) ф. 208, оп. 1, спр. 814, арк. 1.

⁴ Там само, спр. 833, арк. 36.

⁵ Азарх Р. М. *Октябрь в Москве: Воспоминания*. – Симбирск, 1923: 2–9.

мобілізувала медичних працівників, але саме в Харкові їй це було виконувати «легше», бо особисто знала багатьох лікарів – як своїх колишніх викладачів та однокурсниць. У результаті Р. М. Азарх переможно рапортувала у своїх надрукованих мемуарах: «Успішно проведена мобілізація дозволила укомплектувати лікарями всю українську армію і навіть направити понад двісті чоловік в Москву – в розпорядження Наркома охорони здоров'я РРФСР Миколи Олександровича Семашка». ⁶ І навіть у добре відретушованих спогадах, що були написані не раніше 1927 р., усе одно трапляються слова «арешт», «відправлений під трибунал» чи фрази на кшталт «Або ви сьогодні ж почнете працювати на радянську владу, або ми просто знищимо вас як ворогів!» ⁷ До речі, в 1936–1937 рр. таку саму функцію вона виконувала вже на іншому фронті як учасниця громадянської війни в Іспанії, радниця Республіканської армії та Міністерства охорони здоров'я, організаторка санітарних підрозділів республіканської армії.

Мирне життя змушувало більшовиків піклуватися не тільки про військо. Але «розкріпаченням» жінки займалися навіть на словах дуже неохоче, особливо в так званих маскулінних регіонах, тобто з домінуванням важкої промисловості. Там взагалі можна спостерігати суто гендерну дискримінацію, приміром, у «Відповідях Каменської [Катеринославська губернія] Ради робітничих депутатів на анкету, яка була запропонована більшовицькою фракцією II Всеросійського з'їзду Рад робітничих і солдатських депутатів» [треба було відповісти не пізніше 26 жовтня 1917 р.], окрім безпосередніх відомостей щодо становища більшовиків у цьому регіоні, також було питання: «11. Розміри безробіття і заходи боротьби з ним?», місцеві більшовики звітували: «Часткове звільнення. Останнім часом звільняють жінок, чоловіки яких працюють на заводі, та військовополонених» ⁸. Водночас у самому Катеринославі, де, як і в будь-якому великому місті, було більше можливостей знайти роботу, звільняли тільки військовополонених ⁹. Звісно, нікого не цікавило, які стосунки в родині, чому дружина була змушена працювати, незважаючи на потрійне навантаження гендерного контракту.

Протягом 1920-х рр. влада на офіційному рівні почала перейматися жіночим безробіттям, бо воно, в тому числі й у результаті вищезгаданих дій, мало «жіноче обличчя», зокрема на 1 липня 1923 р. – 40,8%. ¹⁰ Станом на жовтень 1926 р. зазначалося: «Необхідно зазначити, що на протязі півріччя жіноче безробіття складає 50%». ¹¹ І це насправді величезна цифра, бо жіноцтво, навіть за радянською статистикою, в 1929 р. становило 27,2% по всіх галузях народного господарства ¹²,

⁶ Азарх Р. М. У великих истоков. <https://litvek.com/br/164969?p=1>

⁷ Там само.

⁸ *Октябрь в Екатеринославе (Сборник документов и материалов)*. – Днепропетровск, 1957: 193–196.

⁹ Там само.

¹⁰ Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО), ф. 1, оп. 20, спр. 1733, арк. 3.

¹¹ Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВО). Ф. Р-337, оп. 1, спр. 5066, арк. 8.

¹² *Женщина в СССР: статистический сборник*. – М., 1937: 51.

тобто більш ніж половина втратила роботу, і ситуація фактично не змінювалася. Тому влада мала рятувати від маргіналізації тих самих пролетарок, бо зменшувалися показники «гегемону» через занепад промисловості. В результаті влада спонукала жінок до інших феміністичних дій: в ідеалі вони прагнули підвищити розряд, перекваліфікуватися, але краще спрацьовувало перенавчання на виховательок, медсестер, працівниць їдалень тощо.¹³ Приміром, у м. Миколаєві за жовтень 1919 – жовтень 1920 рр. було зареєстровано 5114 безробітних, з них 1468 жінок («девиц» – 890, тих, що мають 1–2 дитини – 263, 2–4 дітей – 91, більш ніж 4 дітей – 30 і всього 384 матерів. Серед чоловіків, навпаки, холостяків було 1309, а одружених та вдівців – 2337).¹⁴ Як бачимо, все ще актуальним залишався традиційний гендерний контракт. Держава намагалася допомагати, але не надто успішно: облаштовували їдальні, втім, загальне забезпечення продуктами працюючих було жахливим. Жінки віддали всіляко прагнули через інститут делегаток працевлаштувати колишніх робітниць поза виробництвом: таке декласування було меншим ідеологічним злом порівняно з проституцією.

Навіть XIV з'їзд ВКП(б) 18 грудня 1925 р., що визначив курс на індустріалізацію, нічого не змінив. На 1 січня 1926 р. жінки, що втратили роботу, в УСРР становили в абсолютних цифрах 70857 осіб, або 40,7% усіх безробітних. З цього числа жінки, зайняті фізичною працею, становили 37,4%, працівниці землі та лісу – 33,4%, робітниці промислової групи – 23,1%, працівниці транспорту та зв'язку – 25,8%, та найзначнішою групою (за винятком осіб обслуговуючої праці, які становили 65,7%) були чорноробки – 41,3%.¹⁵ Важливо зазначити, що це все були членкині профспілок та офіційно зареєстровані безробітні, тобто ті, з ким влада мала максимальний контакт.

У наступні роки відбувалися лише певні коливання, але загальна картина все ще не змінювалася. Приміром, на 1 липня 1927 р. жіноче безробіття становило в Україні 81815 осіб, на 1 жовтня 1927 р. – 73393 осіб (44% від 166803 – усіх безробітних), причому не спостерігалось хоч якихось проривів у будь-якій галузі: виробнича група – 7763, чорноробки – 30007, розумова та обслуговуюча праця – 37840 жінок.¹⁶ Зрозуміло, що це насамперед стосувалося мешканок міст. Але селянки, по-перше, значно менше були зайняті поза домом та подвір'ям, а по-друге, нуклеарна сім'я ще не стала тут нормою, тому догляд за малими дітьми здійснювався в традиціях великих патріархальних родин.

Ще одним доказом існування традиційного гендерного контракту є те, що коли надавалися територіальні відомості чисельності осіб жіночої статі для делегатських зібрань, то статус «дружини» суттєво переважав «робітниць, працівниць і т.д.». Але влада все одно витрачала ресурси на агітацію, друкувала

¹³ ЦДАВО ф. 2623, оп. 1, спр. 1666, арк. 334.

¹⁴ Державний архів Миколаївської області (ДАМО), ф. Р- 52, оп. 1, спр. 3, арк. 8.

¹⁵ ЦДАВО, ф. 2623, оп. 1, спр. 1666, арк. 6.

¹⁶ Там само, арк. 8, 36.

лістівки-заклики на кшталт: «Работнице-матери необходимы Ясли, Консультации и Капли Молока для сохранения жизни и здоровья ее детей. Работница, сама помощи организовать их в твоём районе»; «Быть равной МУЖЧИНЕ в производстве, фактически осуществить свои политические права, данные Советской властью, работница-мать сможет только при широком развитии охраны материнства и детства.» [5000 примірників]¹⁷. Ленінські ідеї ніхто не смів заперечувати, але їх втілення відбувалося надто повільно, і нові постанови були максимально до них наближені, хоч не були ще затребувані часом.

Як тільки XIV з'їзд ВКП(б) 18 грудня 1925 р. визначив курс на індустріалізацію, одразу створюються комісії на різних рівнях задля «вивчення та покращення умов жіночої праці»¹⁸. Однак йшлося більше про подолання безробіття, підвищення кваліфікації, профосвіту. А допоміжною побутовою інфраструктурою продовжували опікуватися тільки жінки. Втім, з'явилися вже й інші види гендерного контракту, закордонні соціологині вважають: «Радянський гендерний порядок характеризувався монополією роллю партії-держави... стійкістю і гомогенністю гендерної ідеології і гендерних ролей, постійно відтворюваним розривом між офіційною ідеологією і практиками повсякденності... Радянська жінка працювала повний робочий день, здійснювала виховання дітей, частково поділяючи його з державними інститутами і родичами (іноді і з найманими працівниками), і організацією побуту. Іноді така модель називається "потрійним навантаженням"»¹⁹. Дійсно, такі були й у 1920–1930-х рр., але скоріше як виняток, приміром, за спогадами Іллі Розенфельда, 1922 р. народження, який походив з полтавської родини викладачки іноземних мов і фармацевта (керуючого аптекою), що закінчували свою вищу освіту вже на початку 1930-х рр. на заочних факультетах у Харкові. Мати працювала на вечірньому відділенні робітфаку й одночасно вдень – там само рахівником (бо перед цим паралельно мати весною 1933 р. закінчила шестимісячні курси рахівників, після чого працювала у в'язниці, все ще даючи вдома уроки німецької). За його спогадами: «Іде вона рано вранці, а приходить лише ввечері, після лекцій. Тож по дому тепер їй допомагає хатня робітниця Маруся – Руся. Їй шістнадцять років, вона маленька... Вона із ближнього села Рибиці. Місто Полтава... здається Русі величезним і неозорим... Розмовляє Руся тільки українською, але для мене це значення не має, я й сам добре говорю, адже няня зі мною говорила тільки так»²⁰. У садочок він не ходив, але їздив до літнього табору, тобто батьки довіряли державним виховним закладам свою більш дорослу дитину навіть у цілодобовому режимі.

¹⁷ Державний архів Харківської області (ДАХО), ф. 283, оп. 1, спр. 84, арк. 7–8.

¹⁸ ДАМО, ф. П-1, оп. 1, спр. 1, арк. 311.

¹⁹ Темкина А. А., Роткирх А. Советские гендерные контракты и их трансформация в современной России. Социологические Исследования, *СоцИс*, № 11(2002): 6.

²⁰ Розенфельд Илья. 1939. *В зеркале памяти. Часть 1. На берегах реки детства (слайды памяти)*. URL: <http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/ukazatel-po-nazvaniyam?id=7912><http://histpol.pl.ua/ru/component/content/article?id=7912>

Причому Голодомор 1932–1933 рр. вони теж відчули (але помічниця позбавилася тільки в результаті сексуальних домагань до хлопчика). Взагалі це дуже традиційна ситуація, що працівники розумової праці обох гендерів одночасно працювали на декількох роботах, особливо це стосувалося член(ів)кинь партії, проте гроші не зазначалися як мотивація, однозначно були якісь позаекономічні чинники (зазвичай продуктової пайок), максимальна жилплоща – двокімнатна квартира, де найчастіше жила й наймана помічниця. З одного боку, ми бачимо не вражаючі показники із заснування тих самих садочків, але з іншого, село все ще залишалося надійним постачальником дешевої прислуги для інтелігентних родин.

З 1930 р. жіночі відділи при партійних організаціях усіх рівнів із вимушеним феміністичним контекстом уже не пасували сталінському режиму, їх ліквідували, і влада почала статистично прораховувати кількість місць у яслах. Приміром, на гірничих підприємствах Донбасу нарахували 28179 працюючих матерів, яким було необхідно 2545 ясельних місць (сучасною термінологією це також і садочок), причому найбільша кількість – це 115 місць для Червонотворчого шахтного комітету Сталінського району, де працювало 949 жінок з дітьми дошкільного віку, для решти – 30–40 місць. Разом на всіх основних підприємствах важкої промисловості УСРР нарахували 43139 жінок, яким потрібні були 5980 місць (1577 уже були в наявності)²¹. Цифри виявилися не такими масштабними: матері не стали опорою п'ятирічних планів. Норми продуктів за картковою системою 1928–1935 рр. диктували один «контракт» – дружини нової еліти або, як мінімум, робітника в галузі важкої промисловості, бо інакше жінка, працюючи на панчійній фабриці, їжі за карткою отримувала менше.

Тому під час «Великого перелому», всупереч формальній затребуваності в робочій силі в результаті колективізації та індустріалізації, в другій половині 1930-х рр. започатковувалися рухи дружин командирів виробництва, військових командирів, стахановців. Більшість дружин інженерно-технічних працівників були домогосподарками і нерідко використовували працю прислуги (малограмотних сільських дівчат), навіть незважаючи на дуже тісні житлові умови²². Країна готувалася до війни, чисельність офіцерського складу також зростала, але й у 1937 р. під час Всесоюзної наради дружин командирів і командного складу була оприлюднена статистика, яка свідчила, що старий гендерний порядок усе ще актуальний: «...на нараді були присутніми 1495 делегаток, з них 121 – мали вищу освіту, 784 – середню»²³, при цьому лише «більше половини» працюють, але близько тисячі мають п'ятирічний і більший стаж. Тобто працевлаштування, як

²¹ ЦДАВО ф. 1, оп. 6, спр. 1094, арк. 3–5.

²² Вороніна М.С. «Діяльність дружин-активісток (друга половина 30-х років ХХ століття): черговий етап жіночого руху або повернення до "панянок-філантропок"». *Збірник наукових праць. Університет (Історія, філософія, філологія)*. – К., № 3 (2010): 52–59.

²³ Ильина А. «Люди прекрасных начинаний». *Общественница*. № 1(1937): 14–15.

і в дореволюційні часи, поширювалося насамперед на категорію «доки заміж не вийшла» та звичайно на жінок у скруті або тих, що втратили годувальника в той чи інший спосіб. Загалом, започаткування самого руху дружин командирів виробництва, військових командирів, стахановців свідчило, що держава, по-перше, була ще не здатна працевлаштувати всіх, бо це стало нормою наприкінці існування Радянського Союзу, а, по-друге, просто намагалася максимально поширювати свій контроль на всі групи жіноцтва. В принципі, сам термін «дружини», за тогочасною бюрократичною традицією, в основному означав заміжню та непрацюючу жінку й обов'язково мав «шлейф» із конкретної зайнятості чоловіків. А боротьба за «новий побут», як це не парадоксально, зобов'язувала інтелігентних домогосподарок до шефства над дружинами робітників.

Впровадження «Сталінської конституції» та нового виборчого закону стало приводом для відновлення старих і створення нових гуртків політграмоти, також активісти йшли на квартири проводити бесіди з домогосподарками – це й дало можливість здійснити підготовку до виборів у Верховну Раду СРСР 1937 р.²⁴ Попри те, що на початках цього руху таки відбулася перша хвиля працевлаштування жінок (керівницями їдальень, бібліотек тощо), як і перша хвиля розлучень та критика «чоловіків-власників», але, за великим рахунком, усіх влаштовувала імітація бурхливої діяльності з рідкими сплесками активізації на громадських засадах без зміни гендерного контракту. Приміром, напередодні чергової річниць жовтневої революції у 1936 р. дружини працівників Ворошиловградського паровозобудівного заводу вирішили йти окремою колоною, але партійне керівництво заборонило: «...дружини – це не організація, а просто “дружини” і можуть йти на демонстрацію кожна поряд зі своїм чоловіком»²⁵.

У 1936 р. офіційна статистика нараховує 8492 тис. жінок, що становило 34% від усіх зайнятих у СРСР, причому з усіх працюючих жінок в УСРР українки складали 57,7%²⁶.

Молоді дівчата досягали успіхів у суто маскулінних професіях (трактористки, машиністки, льотчиці тощо)²⁷, втім, «нормативність» офіційних візуальних джерел 1920-х рр. щодо маскулінізації «нової радянської жінки» так і не зробила брюки повсякденним жіночим одягом навіть у 1930-х рр., це був лише робочий одяг, який, нарешті, тільки почав використовуватися. Друга світова війна з її наслідками та паспортизація селян і, відповідно, урбанізація

²⁴ Большая сила. [Рассказы передовиков движения – жен командиров и стахановцев угольного Донбасса о своей работе]. (Сталино. Журн. «Новый горняк». 1 полигр. ф-ка, 1938): 26.

²⁵ Засе Е. «Аннулированное постановление. Ворошиловградский паровозостроительный завод» *Общественница*. № 3 (1937): 7; Вороніна М.С. «До питання про ментальний аспект руху дружин командирів промисловості в УСРР (друга половина 30-х років ХХ століття)». *Сторінки історії: збірник наукових праць*. Вип. 31. (К.: ІВЦ Видавництво «Політехніка», 2010): 114.

²⁶ Женица...51, 71.

²⁷ Вороніна М.С. «П. Ангеліна, М. Демченко та ін.: українська еліта 1930-х чи ні?». *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. – Запоріжжя: ЗНУ, Вип. XXX-III (2014): 157–161.

все ж таки здійснили наступ на статус дружини-домогосподарки із нав'язуванням потрійного навантаження, але помітним це стало вже з 1950-х рр., з активним використанням ресурсу «бабуся на селі».

Таким чином, протягом 1920–1930-х рр. на теренах радянської України можна було спостерігати реалізацію всіх видів гендерних контрактів, але домінуючим був саме традиційний патріархальний «дружина-домогосподарка – чоловік-годувальник», тому поняття «контракт працюючої матері» – скоріше міф, ніж реальність. Незважаючи на кардинальні зміни, які принесли події війни, революцій, національно-визвольних змагань і зрештою остаточне встановлення радянської влади, практики повсякдення залишалися переважно патріархальними.